

Međuzavisnost poljoprivredne proizvodnje i socijalne pokretljivosti na jadranskom području

Stipe Šuvar

Jadransko područje Jugoslavije je već postalo značajni »revir« međunarodnog turizma, ali tek će uslijediti optimalna »najezda suvremenih nomada«. * Razvoj turizma na Jadranu daje veliku šansu našoj zemlji da »nevidljivim izvozom« pojača i olakša svoj cjelokupni privredni razvoj.

Budući da se očekuje sve veći priliv turista, potrebno je neprestano povećavati i poboljšavati i njihovo snabdijevanje prehrambenim proizvodima. Koliko se i kojim proizvodima turisti mogu snabdijevati s onim što pruža poljoprivreda jadranskog područja, a koliko iz zaleđa, koje je u stvari identično s cijelim ostalim područjem Jugoslavije — to je pitanje na koje se još čeka odgovor. Potrebe turizma nameću, dakle, zadatak da se sagledaju sadašnja proizvodna obilježja i potencijali poljoprivrede u jadranskom području.

Na jadranskom se području tek u nekoliko posljednjih godina podiže infrastruktura, koju zahtijeva suvremeno turističko priređivanje. Tzv. tercijarne djelatnosti, koje bi bile prilagođene sezonskoj navali turista i zadovoljavanju potrošnih potreba i želja za svim oblicima rekreacije i odmora, još su vrlo nerazvijene. Ni saobraćajne prilike nisu zadovoljavajuće. Izgradnja autostrada duž primorja i iz unutrašnjosti u primorje, otvaranje primorskih aerodroma, uspostavljanje trajekata, izgradnja i modernizacija cesta na otocima, intenziviranje pomorskog lokalnog saobraćaja (velikim dijelom i u izletničke svrhe) apsorbirat će ubuduće mnogo radne snage. Podizanje mnoštva hotela i turističkih naselja, trgovina, servisa za motorizaciju i sl., a uz nastojanja da se turistička sezona što više produži i u stvari postigne i »zimsko ljetovanje« na moru, pogotovo će »otvoriti« dosta novih radnih mjesta. Jednom riječju, razvijanje tzv. turističke infrastrukture pruža veće mogućnosti za so-

* Ovaj je članak napisan na osnovu autorove studije: **Poljoprivredna proizvodnja i socijalno-demografska kretanja na jadranskom području Jugoslavije**, koja će izići u izdanju Jugoslavenske poljoprivredne banke, Beograd.

cijalni »transfer« stanovnika iz jednih u druge djelatnosti. S obzirom na sadašnju socijalnu strukturu, praktično se »transfer« svodi na smanjivanje poljoprivrednog stanovništva, na njegovu deagrarizaciju.

Jadransko područje nije još ni izdaleka razvilo ni svoje industrijske i saobraćajne potencijale. U pomorstvu (trgovačka mornarica, lučki promet, lokalni i međunarodni pomorski saobraćaj putnika) i ribarstvu i prije (od početka poznate povijesti) i danas nalazio je egzistenciju veliki dio priobalnog stanovništva. Kapitalistički polet u svijetu je oduzeo merkantilnu važnost Sredozemnom moru, koje je od ekumenskog postalo regionalno. Time je nastupio i regres pomorskih djelatnosti u Jadranskom moru. No u eri industrijalizacije Jugoslavije Jadran tek treba da zadobije pravo mjesto, putem pomorstva, turizma i brodogradnje. Od industrija najperspektivnija je aluminijska, i nju tek treba razviti. Također se podiže snažna elektroenergetska proizvodnja.

Puni razvoj ovih proizvodnih potencijala u neposrednom razdoblju daljnje industrijalizacije naše zemlje omogućit će da **deagrarizacija** stanovništva na jadranskom području dostigne vrlo visok stupanj, a to je naročito **potrebno imati u vidu s obzirom na moguće promjene migracionih tokova koji za ovo područje u cjelini pokazuju negativni saldo već od početka ovoga stoljeća.**

Proizvodna fizionomija i tehnološki nivo jadranske poljoprivrede vrlo su malo evoluirali od vezanosti za sitni i iscjepkani seljački posjed, iako se samo seljačko stanovništvo uvelike dezintegriralo i otuđilo od vlastitog posjeda. Tek je u začecima model industrijalizirane i podruštvovljene proizvodnje i na ovom području. Stoga je **potrebno utvrditi pretpostavku brze evolucije agrarne strukture i proizvodnih rješenja** kako bi poljoprivreda jadranskog područja davala optimalni volumen i strukturu proizvodnje i, osim posebne uloge u snabdijevanju turizma, zauzela svoje moguće mjesto i u snabdijevanju jugoslavenskog i inozemnog tržišta.

Sve su ovo osnovni motivi i za ovaj naš osvrt, u kojem je riječ o socijalno-demografskim kretanjima u posljednjoj deceniji s osobitim obzirom na poljoprivrednu proizvodnju i socijalne orijentacije i aspiracije onog dijela stanovništva koje živi od poljoprivrede i na selu. Ovaj smo se put zadržali na opisu »sadašnjeg stanja«, a nismo, naprotiv, stvarali i »prognostičku sliku«, što ne znači da nju i nije moguće stvoriti sa znatnom pouzdanošću.

ODREĐIVANJE JADRANSKOG PODRUČJA

Geografsko-klimatska granica jadranskog područja Jugoslavije nije oštro izražena. Stoga postoje kolebanja u razvrstavanju manjih zona, odnosno teritorija u jadranski ili kontinentalni pojas.

Granice jadranskog i kontinentalnog područja idu uglavnom vrhovima visokih dinarskih planina, iza kojih se nalaze prostrane visoravni na kojima gotovo sasvim iščezavaju utjecaji mediteranske klime.¹

Mi, međutim, nismo smatrali za neophodno, da se sami opredijelimo za što egzaktnije i detaljnije određivanje granica jadranskog područja. Osim geografsko-klimatskih faktora, uzeli smo i neke socijalno-ekonomske. Da bi-

¹ O geografsko-klimatskim i drugim obilježjima jadranskog područja vidjeti: Antun Melik: **Jugoslavija**, Školska knjiga, Zagreb 1952, str. 114–170; J. Roglić: **Prilog regionalnoj podjeli Jugoslavije**, Geografski glasnik XVI–XVII 1954/55, str. 17 i Ivo Rubić: **Suša na našem Primorju**, Geografski glasnik, XIII/1951, str. 69–99.

smo umanjili teškoće statističke obrade respektirali smo granice sadašnjih općina, tj. nismo (osim u slučaju Karlobaga) poduzimali i eventualnu diobu područja neke općine na jadranski i kontinentalni dio.

U jadransko područje svrstali smo u cjelini tri općine kotara Koper (Koper, Izola, Piran), kotar Pulu (bez općina Buzet i Pazin), kotar Rijeku (bez Delnica i Čabra), cijeli kotar Split, hercegovačke općine: Grude, Ljubuški, Čapljina, Stolac, Čitluk, Mostar, Trebinje, crnogorske općine uz obalu i općine Titograd i Danilovgrad.

Treba upozoriti da se na samom jadranskom području ispoljava velika raznovrsnost klimatskih, vegetacionih, ekoloških i ekonomskih, a naravno, i socijalno-kulturnih prilika i obilježja, te je u tom smislu moguće vršiti razna zoniranja, unutarregionalne podjele, pa i podjele na uže geografsko-klimatske i društveno-ekonomske sredine. No jedna je podjela značajna i bez sumnje vrlo opravdana — podjela cijelog područja na tri pojasa: otoci, primorje, zaleđe.² Ova je podjela naročito svrsishodna i u odnosu na naš pokušaj analize demografsko-socijalnih kretanja unutar same jadranske regije.

Jadransko područje u cjelini ima obilježja kraškog područja. Geološko-petrografski sastav reljefa je slijedeći: Eocenske flišne sinklinale, u kojima su oblikovane doline i zavale, protežu se duž cijelog područja. Između flišnih sinklinala nalaze se antiklinalna pobrđa krednog vapnenca, koja prelaze u veće ili manje zaravnj, s izrazito kraškom morfologijom. U donjim tokovima jadranskih rijeka nalazi se diluvijalno vapnenačko zemljište, koje je propusno i stoga neplodno. Na cijelom području dominiraju vapnenačke i flišne stijene (lapor i pješčenjak). Otoci, osobito južni, uglavnom su vapnenački. U južnoj Istri tlo se sastoji od raspadnutog vapnenačkog materijala — crvenice, koja je plodna, dok se u sjeverozapadnoj i sjevernoj Istri i u Slovenskom primorju gotovo posvuda prostire flišno tlo. U Dalmaciji je fliš najrasprostranjeniji u njenom sjevernom i srednjem primorskom pojasu. Raspored dviju vrsta stijena određuje i hidromorfologiju ovog područja. Na nepropusnom flišu ima relativno mnogo površinskih voda i izvora, dok ih na vapnencu gotovo i nema. Propusnost vapnenca uzrokovala je ogoljeli i beživotni prostor kamenjara, na kojem je raslinje razrijeđeno i zakržljalo. Plohe humusa na vapnenačkoj površini jedina su osnova za intenzivniju poljoprivrednu uporabu. Na kraškim su poljima prisutne poplavne vode, što ih stvaraju ponornički tokovi i obilni izljevi oborina u zimskom razdoblju.

Klima Jadranskog područja pripada mediteranskom tipu klime, koji je vrlo različit od oceanskog tipa. Ljeti je vrlo vruće, a zimi toplo. Kiše najviše padaju u jesen i zimu, a u ostalom razdoblju vladaju duže ili kraće suše, tako da je raspored oborina s obzirom na vegetaciono razdoblje vrlo nepovoljan. Suše u jadranskom području nastaju uslijed »deficita vlage i supersuficita temperature«³, a do njih dolazi utjecajem reljefa na razdiobu sunčeve energije. Nedovoljne padavine u vegetacionom razdoblju dovode do »žeđi« mnogih poljoprivrednih kultura⁴ (suša zapravo vlada čim kiša ne padne za 14 dana, a za agronoma je sušan mjesec u kojem padne manje od 60 mm kiše).

Geografsko-klimatski faktori uvjetovali su i specifičnosti u rasporedu naselja i distribuciji stanovništva u jadranskom području. Smještaj, veličina i izgled naselja bili su od najdavnije prošlosti određeni važnošću pomorskih djelatnosti za egzistenciju stanovništva, rasporedom obradivog tla i razvije- nošću prometnih veza s kontinentalnom unutrašnjošću. Naselja na otocima

² Zaleđe je uvjetni termin. Smatramo ga prikladnijim od naziva zagorski dio, Zagora, Zagorje ili od Melikovog termina »primorska unutrašnjost« (vidi cit. djelo), iako ćemo sami upotrebljavati i termin »unutrašnjost jadranskog područja«.

³ Ivo Rubić: **Suša na našem primorju**, Geografski glasnik XIII, Zagreb 1951, str. 70.

⁴ Rubić, o. c. navodi da krumpiru treba 400 mm oborina u vegetacionom razdoblju, kupus »traži« 550 mm, karfiol 500, krastavac 390, trave 420, vrtno biljke 600, žitarice 350, vinova loza 500, livada 500 mm, dok na primorju u šest vegetacionih mjeseci padne 400–450 mm kiše (Rijeka 718, Lošinj 413, Split 350, Hvar 254, Dubrovnik 440 mm).

i na obali su uglavnom smještene u prirodnim lukama i uvalama flišnog zemljišta ili humusnih slojeva na vapnencu. U zaleđu su se na najpovoljnijim prometnim tačkama za kontinentalnu unutrašnjost razvili gradovi i trgovišta, koji su često nastajali i kao strateška uporišta. Seoska naselja su, za razliku od primorja, rasuta na brojne zaseoke, koji su nastali stalnim naseljivanjem stočarskih postaja u doba polunomadskog stočarenja⁵, kao i naseljavanjem rubova kraških polja, pogodnih za ratarstvo.

More kao »prozor u svijet«, spēcificično prožimanje, kultura i privredno-političkih utjecaja, relativno manja izloženost osvajačkim invazijama, klima i podneblje, reljef i prirodni resursi — sve se to odrazilo i na socijalnu organizaciju i tradiciju ljudskog života na našem jadranskom području, što daje osnovu da se ponekad govori o mediteranskom mentalitetu i karakteru stanovništva kao i o mediteranskim obilježjima naselja, aktivnosti i ustanova, za razliku od drugih regija u našoj zemlji.⁶

UVJETI ZA POLJOPRIVREDNU PROIZVODNJU

Na jadranskom području, kao dijelu kraškog područja, obradivo je tlo koncentrirano u dva karakteristična geomorfološka oblika — polja i vrtače. Tisućljetnim naporima čovjek je stvorio i treći oblik — terase (međe), koje se nižu na sunčanim padinama brežuljaka u priobalnom pojasu i na otocima. Kvalitet tla pogoršan je uništavanjem šumskog pokrova, što je uglavnom plod ljudske ruke kroz hiljade godina⁷. Iako je na kršu bilo i geološki formiranih zona bez vegetacije, činjenica je da je čovjek na kršu svojim stihijnim intervencijama poremetio »ekvilibrij, koji u prirodi postoji između vegetacije i tla«. ⁸ Krčenjem i spaljivanjem šuma pospješilo se razaranje tla, a erozijom i deflacijom pojačalo propusnost površinskih slojeva, stvorilo prostor za djelovanje bujica, povećalo nepovoljne eolske utjecaje (bura niz pustu krajinu) i u cjelini dovelo do promjene mikroklimatskih i ekoloških prilika u nepovoljnom smjeru.

U odnosu na ukupne površine poljoprivredne su površine u jadranskom području znatno manje nego u ostalim regijama naše zemlje. One iznose 38,5% ukupne površine, dok u cijeloj Jugoslaviji iznose 57,4%, a u SR Hrvatskoj 59,1%. No i u strukturi tako malih poljoprivrednih površina najviše su zastupljeni pašnjaci — čak sa 60,8%. Znamo li da su to kraški pašnjaci, čija je ekonomska vrijednost neznatna, budući da se mogu koristiti samo za uzgoj ograničenog broja stoke sitnog zuba — ovaca (a ne više i koza), još potpunije uviđamo deficitarnost u poljoprivrednim površinama. Obradive površine (oranice i vrtovi, voćnjaci, vinogradi i livade) zauzimaju svega 11,5% ukupnih površina (u Jugoslaviji — 40,2%, a u Hrvatskoj — 39,3%). Na same oranice i vrtove otpada pak 7% ukupne površine jadranskog područja.⁹

Ukupna proizvodnja pšenice iznosila je 1962. — 6.144 vagona. Kukuruza je proizvedeno 5.380 vagona. Ostale se žitarice mogu zanemariti. Na malo površina uzgajaju se još ječam i raž.¹⁰ Na svakog stanovnika proizvedeno je 39,4 kg pšenice

⁵ Vidjeti: Branimir Gušić: *Čovjek i kras*, u zborniku *Krš Jugoslavije*, Zagreb 1957.

⁶ Jadransko područje Jugoslavije nije identično s mediteranskim područjem, budući da mediteranska modificirana klima vlada i u južnim kotlinskim dijelovima Makedonije, što je posljedica utjecaja Egejskog mora. U ovom radu taj drugi, egejski dio mediteranske regije mi uopće ne dotičemo.

⁷ Aleksandar Ugrenović: *Krš kao naučni problem*, zbornik *Krš Jugoslavije*, Zagreb 1957.

⁸ Isto.

⁹ Svi proračuni na ovom mjestu, kao i u daljnjem tekstu, pravljani su, naravno, za onaj teritorij za kojeg smo sami smatrali da čini jadransko područje i kojeg smo naprijed odredili.

¹⁰ U prošlim stoljećima mnogo su se sijali proso, sirak, bar, koji su uz sočiva činili glavnu hranu naročito u zaleđu.

i 34,5 kg kukuruza. Na svakog poljoprivrednog stanovnika proizvedeno je pak oko 111 kg pšenice i oko 97 kg kukuruza. Potrošnja pšenice i raži po stanovniku SFRJ iznosila je 1961. g. oko 150 kg, a kukuruza oko 29 kg. Uzmemo li u obzir da od proizvedenih količina treba odbiti sjemenje i pomije (kod pšenice 20%, kod kukuruza 12% proračunato prema prinosima na jadranskom području), svaki tamošnji stanovnik »raspolože« za vlastitu potrošnju sa oko 31 kg pšenice i sa oko 30 kg kukuruza. Kukuruza svaki stanovnik može potrošiti 30 kg, koliko se otprilike troši i u SFRJ. No njega je dovoljno, samo ukoliko se uzme da niti jedan kilogram ne ide na ishranu stoke, niti u industrijsku preradu. Deficit pšenice po stanovniku — u odnosu na nivo jugoslavenske potrošnje — iznosi 120 kg, odnosno 4/5. Dakle, iako se pšenice sije na većem dijelu oraničnih površina jadranskog područja, njena je proizvodnja dostatna za podmirenje potreba u ishrani svega 1/5 tamošnjeg stanovništva. Za ishranu stanovništva jadranskog područja, pod pretpostavkom da ono troši prosječno istu količinu pšenice kao i stanovništvo SFRJ, nedostaje godišnje preko 18.000 vagona pšenice. To se mora »uvoziti« s drugih područja naše zemlje. Pa i kada bi samo poljoprivredno stanovništvo pojelo svu količinu pšenice koja se proizvede na ovom području, i njemu bi nedostajalo 3.300 vagona.¹¹

Na jadranskom su području najvažnije poljoprivredne grane vinogradarstvo, voćarstvo i povrtlarstvo, jer za njih postoje i najpovoljniji pedološki i klimatski uvjeti.

Jadransko područje ima 42.700 ha voćnjaka i 59.100 ha vinograda. Uz povrće, voće i donekle ulje i duhan (za hercegovačko područje i za općine Imotski, Vrgorac i Metković u Dalmaciji) vino je glavni tržišni proizvod. U posljednjim godinama stanje na tržištu vina u našoj zemlji utjecalo je destimulativno na proizvođače, zbog čega na privatnom sektoru Jadrana proizvodnja stagnira, pa i opada. Niske otkupne cijene grožđa odnosno vina dovele su do nagomilavanja zaliha, tako da je vino, bar za sada, slab izvor dohotka. Ne provodi se regeneracija vinograda. To će vjerojatno još u idućem deceniju izazvati propast terasastih vinograda na kršu.

U voćarstvu svakako prvo mjesto pripada maslini, ne toliko po sadašnjoj proizvodnji koliko po onoj u prošlosti i onoj koja bi se mogla postići u budućnosti.¹² Danas na jadranskom području ima nešto više od 4,5 milijuna maslina.¹³

Jadransko područje proizvodi oko 22.000 vagona povrća, što znači, da na svakog tamošnjeg stanovnika otpada oko 140 kg. Efektivna potrošnja svježeg povrća je, naravno, kudikamo manja. Dio povrća odlazi na unutrašnje tržište, naročito kao zimsko (rano i kasno) povrće. Dio preuzima prerađivačka industrija. Turisti pojačano troše povrće. Kada se svemu pridoda i veliko učešće krumpira postaje jasno zašto se osjeća oskudica povrća i zašto je ono skupo na tržnicama jadranskih potrošačkih centara, a i malo se troši i u seoskim domaćinstvima, ako se izuzme zelje i krompir. Učešće društvenog sektora u proizvodnji povrća je još uvijek vrlo malo, što omogućava dominaciju seljačke pijace i daje mogućnost privatnim proizvođačima iz okolice većih potrošačkih i turističkih centara da ubiru visoku diferencijalnu rentu.¹⁴

Stočarstvo ima slabu ekonomsku osnovu — malo livada i malo krmiva, siromašne pašnjake. Pa i pored toga u prošlosti je stočarstvo bilo važnije od ratarstva.

¹¹ Prinosi pšenice po hektaru kretali su se u 1962. g. od 2,7 mtc u općini Makarska do 27,5 mtc u općini Novigrad. Najniže prinose, pored općine Makarska, imale su slijedeće općine: Vis — 3 mtc, Omiš — 4,6 mtc, Obrovac — 4,7, Split — 5,3, Knin, Korčula i Lastovo — 6 mtc, Imotski 6,3, Budva 6,9, Rijeka 7,3 mtc, a najviše, pored Novigrada, općina Izola — 25 mtc, Piran 22,7, Ljubuški 22,6, Koper 20,6 mtc itd. U stvari prinosi društvenog sektora kreću se oko 30 mtc/ha, a privatnog samo izuzetno dostižu 15 mtc.

¹² Stanko Ožanić u posmrtno izdatoj knjizi *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split 1955, naveo je svjedočanstvo abe Fortisa (*Viagio in Dalmazia*) da se samo u Kaštelima kod Splita proizvodi 13.000 barila ulja (što čini 1/10 ukupne, inače rekordne proizvodnje na cijelom Jadranu 1963). Prema Ožaniću Dalmacija je potkraj XVIII stoljeća imala 20–30 milijuna maslina, a potkraj XIX stoljeća svega oko 4 milijuna. Kriza maslinarstva nastupila je 1859, kada je iz Italije u naše krajeve stigao petrolej, pa se ulje prestalo upotrebljavati za rasvjetu.

¹³ Dr Andrej Mašera: *Problem maslinarstva u FNRJ*, Ekonomski pregled 1–2, Zagreb 1954. Autor navodi da je u Magrebu 1945–54. zasađeno 10 milijuna maslina, dok je Italija, koja ima 160 milijuna, planirala zasađivanje još 40 milijuna.

¹⁴ U okolici Splita proizvodi se godišnje oko 2.300 vagona povrća, a društveni sektor proizvede od toga tek 1/10.

Stoka je bila glavno bogatstvo i na nekim otocima, a pogotovo u zaleđu, oko Velebita i u Humini (južna i srednja Hercegovina). Oskudnost ljetne ispaše prouzročila je polunomadsko stočarenje, koje se i do danas održalo u nekim regijama. Isušivanjem poplavljenih dijelova kraških polja, kao i izgradnjom natapnih sistema socijalistički bi sektor poljoprivrede mogao stvoriti osnovu za intenzivni uzgoj krmiva, a time i za intenzivno govedarstvo, čime bi dobrim dijelom osiguravao meso i mlijeko za turiste, i ne samo za njih, i istodobno osigurao neophodne količine stajskog gnojiva za ratarstvo.

Stočarstvo na jadranskom području opada. Nema iole znatnijeg tova goveda i svinja. Ovaca je sve manje. Peradi također. Privatna gospodarstva sve manje drže i radnu stoku.

Sitna i rogata stoka najviše se gaji u Hercegovini — na području Humine, gdje je do dolaska željeznice stočarstvo bilo glavna privredna grana,¹⁵ zatim u Dalmatinskoj zagori, Istri i Crnogorskom primorju.

Socijalistički sektor ima neznatnu ulogu i u tako slabo razvijenom stočarstvu. Dvadesetak poljoprivrednih dobara gaji goveda zbog mlijeka i gnojiva. Mliječnost krava na dobrima je vrlo malena — oko 1.100 litara.¹⁶

Napomenimo najzad da jadransko područje ima povoljne uvjete i za uzgoj nekih kultura industrijskog i začinskog bilja, kao i cvijeća. Na prvom je mjestu tu duhan, pa lavanda, kadulja, buhač i drugo aromatično bilje.

Kada je riječ o uvjetima za poljoprivrednu proizvodnju, ne smiju se ~~mimoći~~ ni faktori kao što su radna snaga i tehnologija. Na ovom je mjestu dovoljno samo konstatirati da radne snage u poljoprivredi jadranskog područja danas ima znatno više nego što je potrebno pri postojećoj tehnologiji. Premda se u intenzivnom socijalnom previranju pojavljuje i njen manjak na nekim, u pravilu najrazvijenijim, užim područjima. Tehnologija u poljoprivredi je niska i vrlo zaostala. Prevladava ručna (motičarska) obrada, svaštarska orijentacija i neindustrijska prerada (npr. grožđa i ulja). Društveni je sektor uložio velika sredstva u mehanizaciju, podizanje vinarskih podruma, staklenika i drugih kapaciteta, ali je u cjelini slabo opremljen. U stvari tek se javljaju začeci industrijske tehnologije u poljoprivredi, u koju inače spadaju i dobra mreža unutrašnjeg transporta, natapni uređaji, skladišni i transportni kapaciteti, razgranata poljoprivredna zaštita itd.

AGRARNA STRUKTURA I AGRARNI ODNOSI

Društveni je sektor poljoprivrede na jadranskom području relativno najnerazvijeniji. On je 1963. bio vlasnik oko 23.700 ha ili 5,3% obradivih površina (što je gotovo tri puta manji postotak od odgovarajućeg postotka za SFRJ). Zemlju društvenog sektora posjeduje oko 20 poljoprivrednih dobara i oko 50 poljoprivrednih zadruga. On je inače neravnomjerno distribuiran. Najprošireniji je u Istri, a najslabije je proširen na otocima, u Hrvatskom primorju i duž obale Dalmacije (ako se izuzme dobro »Vrana«, duž te obale ima svega 200 ha društvene zemlje).

Na jadranskom području Hrvatske bilo je 1960. (za vrijeme popisa poljoprivrede) 151.389 privatnih poljoprivrednih gospodarstava.

Struktura gospodarstava prema veličini posjeda bila je slijedeća:¹⁷

¹⁵ J. Roglič: *Prilog poznavanju humljačkog stočarstva*, Geografski glasnik XVIII, 1956, str. 1—13.

¹⁶ *Poljoprivredna proizvodnja mediteranskog područja Jugoslavije*, JPB, Beograd 1962, str. 97.

¹⁷ Nije obuhvaćen kotar Pula, jer za njega nedostaju podaci.

Tabela 1

Veličina posjeda	Broj gospodarstava	Veličina posjeda	Broj gospodarstava
do 0,10	349	4,01— 5,00	8.816
0,10—0,50	13.132	5,01— 8,00	13.232
0,51—1,00	16.407	8,01—10,00	4.071
1,01—2,00	29.448	10,01—15,00	4.442
2,01—3,00	20.042	15,01—20,00	1.620
3,01—4,00	13.039	20,01 i više	2.237

Ovi podaci ukazuju na izvanredno veliku usitnjenost privatnog posjeda. Čak 46,80% svih gospodarstava u Dalmaciji i Hrvatskom primorju ima manje od 2 ha zemlje. Nasuprot toga, znatna je relativna zastupljenost posjeda koji su veći od 10 ha — njih ima 8.299 ili 6,50%. Međutim, detaljniji uvid u teritorijalnu distribuciju ovakvih posjeda pokazuje da su oni koncentrirani na području kotara Rijeka (gdje opet uglavnom pripadaju općinama Delnice i Čabar). Često je posrijedi »sumnjiva« obradiva površina, koja se sastoji od običnih ledina.

Na posjedima manjim od 2 ha živi 258.550 stanovnika. To je 41% svih stanovnika koji žive na gospodarstvima. Proizlazi da su manji posjedi u vlasništvu relativno manjih domaćinstava (na 46,30% posjeda živi 41% stanovnika). Posjedi između 2 i 3 ha nešto su gušće »naseljeni«. Tih posjeda ima 17,50%, a na njima živi 16,70% svih stanovnika na gospodarstvima. U svakom slučaju, više od pola stanovništva živi na gospodarstvima, koja samo iznimno mogu osigurati egzistencijalni minimum. Nije onda ni čudo što je ovaj dio stanovništva pretežno »polutanski«, tj. njegovi su aktivni pripadnici mnogo češće zaposleni nego aktivno stanovništvo s posjeda većeg od 3 ha.

Privatni, a i društveni sektor poljoprivrede na jadranskom je području mnogo više raspoređen nego u drugim našim regijama. 126.835 privatnih poljoprivrednih gospodarstava u kotarima Split i Rijeka ima 1.593.236 parcela. To znači da gospodarstvo ima prosječno 12,6 parcela (u SR Hrvatskoj 8,7). Budući da ova gospodarstva imaju ukupno 140.518 ha obradive zemlje, proizlazi da na svaku parcelu otpada 0,99 ha obradive površine, odnosno tačnije 881 m².

Što se tiče agrarnih odnosa, ovdje se zaustavljamo samo na dva aspekta: proizvodna kooperacija između društvenog i privatnog sektora na jednoj strani i oblici radne ispomoći unutar privatnog sektora na drugoj strani.

Privatni sektor poljoprivrede ne raspolaže sredstvima za primjenu moderne tehnologije. A bez upotrebe tih sredstava on ne može iole značajnije povećati svoju produkciju. Slabu opremljenost ovog sektora oruđima rada ilustriraju ovi podaci: na cijelom jadranskom području Hrvatske privatna gospodarstva imaju svega 109 sijačica, 244 kosačice i žetelice i oko 82.000 grla radne stoke.¹⁸ Iako ni sam nije dobro opremljen, društveni bi sektor mogao pružati znatnu tehnološku ispomoć, u kojoj bi za sebe našao ekonomsku računicu. No on to danas čini u vrlo malom obimu. Upravo je na jadranskom području Jugoslavije kooperacija najslabije razvijena. Postoje, istina, neki oblici suradnje (servisiranje, savjetodavne i stručne službe), ali stvarna

¹⁸ Svaklo drugo gospodarstvo ima, dakle, jedno grlo radne stoke. Konja je manje nego volova, a dosta je veliko učešće magaraca, mazgi i mula.

je proizvodna suradnja poprimila neznatne razmjere. Vršiti se otkup tradicionalnih mediteranskih proizvoda, ali bi se same forme ugovaranja proizvodnje, davanja predujma u novcu, snabdijevanja sredstvima zaštite (npr. modra galica), sjemenskog, sadnog i reprodukcionog materijala (npr. umjetnih gnojiva) teško moglo uvrstiti u kooperaciju. Sve to ne izlazi iz okvira uobičajenih trgovačkih odnosa. Uostalom, takve su forme osiguranja za tržište određenih poljoprivrednih artikala na ovome području od davnine poznate, te nisu nikakva tekovina socijalističke politike. Nešto je razvijenija suradnja društvenog i privatnog sektora u proizvodnji povrća, i to samo u određenim rajonima (okolice tzv. težačkih primorskih gradova i Istra).

Oblici ispomoci i iznajmljivanja radne snage i radne stoke u okvirima privatnog sektora postaju manje prošireni, ali ipak se još uvijek u znatnom obimu prakticiraju. U Dalmaciji i na području riječkog kotara ima npr. 5% gospodarstava, koja uopće ne raspolažu radnom snagom. Ona, istina, imaju malo zemljišta, ali pretežno moraju koristiti tuđu radnu snagu. Znatno broje domaćinstava ima gospodarstvo, a da su im svi aktivni članovi stalno zaposleni izvan gospodarstva, odnosno u društvenoj privredi i javnim službama. Takvih je domaćinstava u Dalmaciji i u kotaru Rijeka bilo 6,2%. I njima je često potrebna tuđa radna snaga. Niti uzima niti iznajmljuje radnu snagu 30.847 ili 24,3% poljoprivrednih domaćinstava na ovom području. Naprotiv, nedostaje radna snaga na 21.633 ili 17% gospodarstava. Previše radne snage ima na 49.855 ili na 39,3% poljoprivrednih gospodarstava u kotarima Split i Rijeka.¹³

Promjene u agrarnoj strukturi privatnog sektora su se u posljednjoj deceniji usporile utoliko što se posjedi sada mnogo manje dijele budući da potomci poljoprivrednika masovno odlaze u gradove, odnosno školuju se za nepoljoprivredna zanimanja. Zemlja se i pored toga vrlo cijeni, te je ovo jugoslavenska regija gdje je zemlja najskuplja (cijene se kreću od 300 hiljada do 5 milijuna dinara po 1 ha). Tome doprinosi djelomično još uvijek jaka privrženost tradicionalnim spoznajama da je zemlja »zadnji oslonac« i »s mukom stečena«, ali su svakako važniji suvremeni ekonomski činioci — nedovoljni nepoljoprivredni dohoci domaćinstava koja drže posjed, još uvijek velika agrarna prenaseljenost, rentabilnost povrtlarstva, sadnje duhana i loze i sl.

POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO

Popisom stanovništva 1961. utvrđeno je da na jadranskom području (tj. u 54 općine) ima 553.699 poljoprivrednih stanovnika. To čini 35,6% ukupnog stanovništva. Jedino je SR Slovenija imala relativno manje poljoprivrednog stanovništva. SR Hrvatska imala je 5,6% više, a SFR Jugoslavija

¹³ Neki su otoci, naročito srednjedalmatinski, uključujući i poluotok Pelješac, osjećali i prije oskudicu radne snage u sezonama (proljetnoj i jesenskoj) vinogradarskih radova. Na te su otoke dolazili težaci iz zaleđa, iz Dalmatinske zagore i Hercegovine. Danas je gotovo prestalo to odlazanje na sezonske radove iz zaleđa u primorje i na otoke. Razlozi su: dio nadničara se stalno zaposlio u društvenoj privredi, dio je zaposlen u inozemstvu, dio (ženske) radne snage iz Hercegovine odlazi na poljoprivredne radove u Slavoniju i Vojvodinu, omladina pretežno odlazi u gradove i na školovanje. U poljoprivredi jadranskog područja, izuzev donekle slovenačkog i istarskog regiona, dosta se i danas prakticira besplatna i uzajamna ispomoc u radnoj snazi i radnoj stoci, a sprega je ponegdje proširena naprosto zbog toga što vrlo malo gospodarstava ima par volova ili konja.

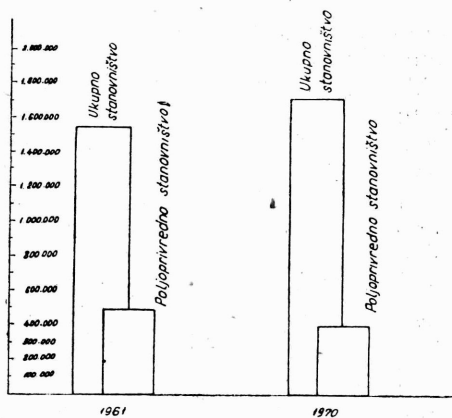
čak 16% više. Već na osnovu ovog globalnog podatka moguće je, dakle, izvesti jedan važan zaključak: **jadransko područje je najviše deagrarizirana regija Jugoslavije.** God. 1953. bilo je 315.410 aktivnih poljoprivrednika, a 1961. god. 257.361. Njihov se broj, dakle, smanjio za 58.049 ili za 18,4%. Pretpostavimo li da se i u razdoblju od 31. III 1961. do danas smanjivanje aktivnog poljoprivrednog stanovništva nastavilo istim tempom (a stvarno se zbog naglog razvoja turizma i ubrzalo), onda dolazimo do podatka da danas u poljoprivredi jadranskog područja ima oko 236.000 aktivnih lica ili 25% manje nego 1953. g. Dakle, u posljednjem se deceniju aktivno poljoprivredno stanovništvo jadranskog područja umanjilo za jednu četvrtinu. To je brže kretanje nego ono na nivou SFRJ ili SRH, kojoj pripada daleko najveći dio jadranskog područja.

Aktivno poljoprivredno stanovništvo činilo je 1953. oko 53,1% od ukupnog aktivnog stanovništva, dok je u 1961. taj postotak iznosio samo 40,4%. Prema tome, učešće poljoprivrednog aktivnog stanovništva u ukupnom aktivnom opalo je u osam godina za 12,7%. Na osnovu ovog kretanja moglo bi se procijeniti da 1964. ono iznosi oko 34,5%, što je za oko 20% manje učešće nego u SFRJ, a 13% manje nego u SR Hrvatskoj. U SR Sloveniji učešće aktivnog stanovništva u poljoprivredi u ukupnom aktivnom stanovništvu približno je jednako kao i na jadranskom području.

Na jadranskom području nalazi se zona, gdje je poljoprivredno stanovništvo gotovo iščezlo, iako su u manjoj mjeri iščezla sama poljoprivredna gospodarstva (naime, stanovnici čija profesija nije više poljoprivredna zadržali su gospodarstva). Sadašnja općina Rijeka ima svega 1,4% poljoprivrednog stanovništva. Manje od 10% poljoprivrednog stanovništva imaju još općine: Tivat, Senj, Opatija i Pula. Opatija je turistička općina, a i dosta stanovnika s njenog područja putuje na rad u Rijeku. Pula ima industriju. Tivat je također turistička općina, a ima i industrije. No, iznenađuje »slučaj« općine Senj. Njeno je područje najslabije naseljeno u Jugoslaviji, agrarna osnova je krajnje oskudna, značajnije industrije nema, stanovništvo je rasuto u 351 zaseoku, pa ipak — uvelike je »našlo« neki neagrarni osnov za egzistenciju.

Karakteristično je da općine čija su sjedišta veći gradovi nisu ujedno i najviše deagrarizirane. Iznimke su Rijeka i Pula. Općina Dubrovnik ima još 39,1% poljoprivrednog stanovništva, općina Zadar 38,2%, općina Titograd 32,4%, Općina Šibenik 31,3%, Mostar 23,5% i Split 13,9%. Ove općine imaju proporcionalno najveće agrarne okolice, pa to donekle neutralizira koncentraciju neagrarnog stanovništva u gradska središta. Moguće je zapaziti još jednu pojavu: općine koje imaju preko polovine poljoprivrednog stanovni-

Socijalna struktura stanovništva na jadranskom području 1961 i 1970. godine (procjena)

štva imaju samo jedno ili čak ni jedno urbano žarište. Njihovi su centri mali i imaju od 700—3.500 stanovnika. Jedino Knin i Sinj imaju više od 5.000 stanovnika, ali su oni ujedno i sjedišta najvećih općina. Središta nekih od ovih općina u stvari su mala upravno-trgovačka središta, za koja se ne bi moglo reći da imaju gradska obilježja (Obrovac, Vrgorac, Benkovac). Drugima su središta veća sela (Grude, Čitluk). Jedine otočke općine koje spadaju u ovu grupu su Pag (65,3% poljoprivrednog stanovništva) i Hvar (58,2%).

Kada se promotri distribucija poljoprivrednog stanovništva na jadranskom području u cjelini, onda se dolazi do zaključka, da je ono koncentrirano u zaleđu i na većini otoka, te na onim dijelovima obale koji su udaljeni od većih gradova. U zaleđu su žarišta deagrarizacije Titograd, Mostar, Trebinje, Sinj, Knin i njihove neposredne okolice. Na ostalom teritoriju zaleđa poljoprivredno stanovništva čini još preko 70% ukupnog stanovništva. Na otocima je, uzetim zajedno, otprilike 55% stanovništva još poljoprivredno.

Unutar poljoprivrednog stanovništva treba razlikovati poljoprivredno stanovništvo u privatnom sektoru i poljoprivredno stanovništvo u društvenom sektoru. Obje grupe imaju istovjetno ekonomsko, ali ne i **socijalno** obilježje. Društvenom sektoru poljoprivrede pripada oko 56.000 lica. Umanjimo li za toliko broj ukupnog poljoprivrednog stanovništva, proizlazi da na jadranskom području **privatnovlasničkog** (seljačkog) poljoprivrednog stanovništva ima oko 498.000 ili oko 32%, dakle **manje od jedne trećine**.

U društvenoj poljoprivredi (i šumarstvu) svoju egzistenciju zasniva čak 34,8% stanovnika istarske općine Novigrad, 15,6% stanovnika općine Senj, 12,1% stanovnika općine Poreč, 11,3% stanovnika općine Crikvenica, 10,4% stanovnika općine Biograd, 10,3% stanovnika općine Metković, 10,1% stanovnika općine Brač, 8,4% općine Vis, 7,5% općine Izola, 7,1% općine Čaplina itd.

U posljednjem popisu stanovništva 1961. g. nastojalo se utvrditi koliko domaćinstava svoj dohodak ostvaruje u poljoprivredi, koliko ih dohodak postižu i u poljoprivredi i izvan nje i, najzad, koliko ih sav dohodak dobija samo izvan poljoprivrede. Prva su domaćinstva zaista poljoprivredna, druga su mješovita, a treća sasvim deagrarizirana, odvojena od poljoprivrede. Na jadranskom je području, prema podacima popisa, bilo 373.348 stanovnika koji su živjeli u prvoj vrsti gospodarstva. To čini 24% svih stanovnika. U domaćinstvima čiji su prihodi mješoviti živjelo je 520.144 članova ili 33,4% ukupnog stanovništva. U domaćinstvima čiji prihodi uopće ne potječu iz poljoprivrede živjelo je 662.989 ili 42,6% svih stanovnika. Naprijed smo iznijeli podatak dobijen po kriteriju gdje neko aktivno lice vrši svoje osnovno zanimanje, uz pribrajanje lica koje ono uzdržava, a prema kojem jadransko područje ima 35,6% poljoprivrednog stanovništva. Kriterij izvora dohotka (poljoprivreda ili druge djelatnosti) pokazuje da je »pripadnost« 24% svih stanovnika poljoprivredi nesumnjiva, isto tako kao što je evidentna i »pripadnost« 42,6% stanovnika nepoljoprivrednom stanovništvu. »Sporno« je 33,4% stanovništva koje se oslanja i na poljoprivredu i na druge djelatnosti.

U cjelini bi se moglo reći da je velika zastupljenost mješovitog stanovništva na jadranskom području (a kako vidimo ono čini 1/3 sveg stanovništva) posljedica nemogućnosti koncentracije u urbana središta, zatim dispro-

porcionalne distribuiranosti tih središta i, najzad, potrebe da se zadrži poljoprivredno gospodarstvo kao izvor dohotka u uvjetima kada dohodak izvan poljoprivrede često nije dovoljan ni za egzistencijalni minimum. To pokazuju i podaci o zastupljenosti mješovitog stanovništva u svakoj općini na jadranskom području. U agrarnim općinama i mješovitog je stanovništva relativno najviše, a pogotovo je zastupljeno tamo gdje je zaposlenost stanovništva u društvenoj privredi najmanja. Najviše mješovitog stanovništva ima općina Drniš (čak 67,5%), a iza nje slijede općine Rab (60,6%), Imotski (57,2%), Obrovac (57,1%), Sinj (55,4%), Omiš (53,7%), Danilovgrad, Trogir, Čapljina itd. Najmanje mješovitog stanovništva imaju pak općine Rijeka (6,6%), Novigrad (10,5), Izola, Piran, Dubrovnik, Umag, Pula, Poreč. Među općinama koje imaju relativno manje mješovitog stanovništva spada i izrazito agrarna općina — Grude (20,4% mješovitog stanovništva), zatim i Hvar, Viš, Vrgorac, Stolac, Pag, Benkovac. Objašnjenje ovoga nije teško naći. U nekim agrarnim općinama, kao što su npr. Drniš, Rab, Imotski i Obrovac veliki postotak domaćinstava (stanovnika) koji dolaze do dohotka i izvan gospodarstva zasniva se na zaposlenosti u rudarstvu (Drniš), turizmu, odnosno na stjecanju dohoda iz turizma (Rab) ili u odlasku na sezonske radove u građevinarstvu (Imotski, Obrovac) i sl. U drugim općinama, kao što su Grude, Hvar, Viš, Vrgorac stanovništvo u tolikoj mjeri ne stječe dohodak na osnovu specifičnih nepoljoprivrednih djelatnosti ili na osnovu sezonskih migracija radne snage.²⁰

Relativno veliko učešće mješovitog (poljoprivredno-nepoljoprivrednog) stanovništva u ukupnom stanovništvu jadranskog područja prvenstveno upućuje na dvije činjenice: prvo, da je deagrarizacija dosegla veliki obim, ali i da se ne odvija dovoljno radikalno nego se zaustavlja na pola puta, i drugo, da je agrarno stanovništvo prisiljeno tražiti životni oslonac izvan poljoprivrede uslijed nemogućnosti da u poljoprivredi, pod sadašnjim okolnostima, osigura neophodan nivo svog životnog standarda.

Na poljoprivrednim gospodarstvima jadranskog područja živjelo je 1960. god. 845.312 stanovnika ili 54,2% svih stanovnika.

Na jadranskom je području vezanost ukupnog stanovništva za zemljišni posjed inače znatno manja nego u SFRJ ili bilo kojoj socijalističkoj republici, ali ipak **najmanje 18,6% ukupnog stanovništva živi na poljoprivrednim gospodarstvima, a ne pripada poljoprivrednom stanovništvu.**

Od 416.617 aktivnih lica koja su živjela na poljoprivrednim gospodarstvima, njih 112.261 ili 26,9% bilo je stalno zaposleno izvan gospodarstva. To znači **da se više od četvrtine radne snage u poljoprivrednim domaćinstvima deagrariziralo.** U kotaru Rijeka²¹ izvan gospodarstava je stalno zaposleno 40,2% radne snage, u kotaru Split 24,3%, u kotaru Pula 44,4%, u jadranskim općinama Slovenije — Koprnu i Izoli 39,8%, u kotaru Mostar²² 17,6% a u jadranskim općinama Crne Gore 23,7%.

Socijalnu diferenciranost poljoprivrednih gospodarstava lijepo ilustriraju i podaci o zanimanju lica koja upravljaju gospodarstvom. Evo o tome podataka za dalmatinsko i kvarnersko područje:

²⁰ U 1963. nalazilo se na privremenom radu u inozemstvu preko 5.000 stanovnika s područja općine Imotski.

²¹ Nisu izdvojeni podaci za Čabar i Delnice.

²² Obuhvaćene sve, a ne samo jadranske općine.

Tabela 2

Zanimanje lica koja upravljaju gospodarstvom

	Ukupno	Privatni poljoprivrednici	Radnici i službenici	Zanatlije	Radnici i službenici u društv. sek. poljop.
Dubrovnik	9.782	8.077	1.363	159	183
Makarska	17.022	14.079	2.456	139	348
Split	32.355	23.579	7.952	388	436
Šibenik	24.747	17.922	6.245	161	419
Zadar	21.057	16.781	3.636	187	453
Rijeka	21.814	13.965	7.094	325	430
Ukupno	126.777	94.403	28.746	1.359	2.269
S t r u k t u r a					
Dubrovnik	100	82,6	13,9	1,6	1,9
Makarska	100	82,8	14,4	0,8	2,0
Split	100	72,9	24,6	1,2	1,3
Šibenik	100	72,4	25,3	0,6	1,7
Zadar	100	79,7	17,3	0,9	2,1
Rijeka	100	64,0	32,5	1,5	2,0
Ukupno	100	74,4	22,7	1,1	1,8

Primjetno je kako su postoci kućedomaćina — seljaka u skladu s općom (ne)razvijenošću kotareva. Rijeka, Šibenik i Split, koji imaju najrazvijeniju industriju- imaju i najviše poljoprivrednih gospodarstava u rukama radnika i službenika.

Više od trećine riječkih gospodarstava nalazi se u vlasništvu nepoljoprivrednika. Pa čak i u bivšem kotaru Makarska, gdje su inače nepoljoprivredne djelatnosti najslabije razvijene, gotovo jedna petina poljoprivrednih gospodarstava nalazi se u vlasništvu lica koja su u radnom odnosu i privatnih zanatlija.

Na cijelom području u više od četvrtine poljoprivrednih gospodarstava upravljaju nepoljoprivrednici. Ako se ovim gospodarstvima pridodaju još i staračka gospodarstva, a naprijed smo konstatairali da ih ima oko 5%, proizlazi da se gotovo jedna trećina poljoprivrednih gospodarstava neće reproducirati. Jer, teško je pretpostaviti da će se poljoprivredom na gospodarstvu, kao osnovnim zanimanjem, baviti potomci onih koji su sada kao kućedomaćini već nepoljoprivrednici. Takvo, unekoliko »regresivno« socijalno kretanje, gdje bi potomci nepoljoprivrednika postali poljoprivrednici u našim je uvjetima doista iznimno.

MIGRACIJA STANOVNIŠTVA

U našoj su se prošlosti seljačke mase preseljavale uglavnom uslijed velikih ratnih opasnosti, osvajačkih terora i prirodnih nedaća. Istina, stočarsko stanovništvo je pokretljivo i zbog traganja za boljim ispasištima. A u balkanskim brdskim predjelima seljačko je stočarstvo sve do danas zadržalo polunomadsku obilježja. Na jadranskom području, u Dalmaciji, Hercegovini,

Crnoj Gori, Hrvatskom primorju, Istri i Slovenskom primorju i stočarstvo se, međutim, teritorijaliziralo još pred više stoljeća, a iznimno tek u novije vrijeme (hercegovačka Humina).

Pomorske su djelatnosti u prošlosti izazivale prostornu pokretljivost stanovništva primorskog područja u tom smislu što se ono preseljavalo u mjesta gdje ima povoljnije uvjete za brodogradnju, trgovinu i sl. Pomorci, brodograditelji i trgovci selili su se ne samo iz jednog u drugo mjesto na našem etničkom području, nego i u inozemstvo (npr. u Carigrad, Aleksandriju, Trst, na Levant, u Italiju). Kada su »prekomorski« kontinenti postali »obecane zemlje«, prvi iseljenici iz naših krajeva na nove kontinente bili su upravo naši primorci. Do prvog svjetskog rata, siromašno agrarno stanovništvo iz »pasivnih« krajeva Jugoslavije, a naročito Hrvatske, nije imalo iole šire mogućnosti da preseljava u gradove na našem etničkom području, odnosno da se u svome zavičaju i u svojoj zemlji zapošljava u nepoljoprivrednim djelatnostima. Stoga je ono uglavnom emigriralo na američke kontinente, u Australiju, na Novi Zeland, a mnogo manje i u druge evropske zemlje. Gro iseljenika potjecao je upravo s jadranskog područja. Emigracija je s tog područja prešla u tradiciju, koja ni danas, "u socijalističkom uređenju i u uvjetima industrijalizacije cijele naše zemlje, a relativno brze deagrarizacije samog primorskog dijela, nije sasvim iščezla (poprimajući, pored legalnih, i nelegalne oblike). Između dva svjetska rata emigracija se nešto ublažila, ali je i dalje bila intenzivna. Pored iseljavanja u inozemstvo, stanovništvo jadranskog područja počelo se snažnije preseljavati i u ekonomski razvijenije rejone u unutrašnjosti naše zemlje. Danas je to preseljavanje u unutrašnjost dosta intenzivno, a jednako se intenziviralo i preseljavanje iz ruralnih u urbana naselja unutar samog jadranskog područja.

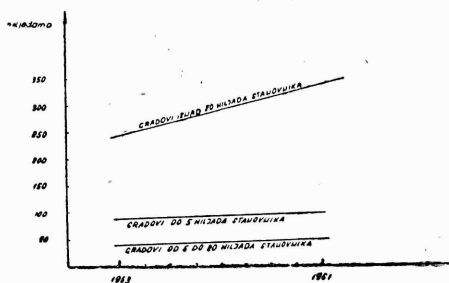
Danas su na jadranskom području najznačajnija tri smjera teritorijalne pokretljivosti stanovništva: 1. s jadranskog područja u unutrašnjost, 2. iz ruralnih u urbane zone na samom jadranskom području i 3. stalno i privremeno iseljavanje u inozemstvo.²³ Iz unutrašnjosti doseljava stanovništvo u jadransko područje, ali kudikamo manje nego što iz ovog područja odseljava u unutrašnjost. Migracija iz ruralnih u urbane zone (i iz manjih gradova u veće) na samom jadranskom području je vrlo disproporcionalna. Naime, stanovništvo s otoka i iz zaleđa koncentrirano se u primorje. No postoje i lokalne migracije na otocima i u zaleđu. Iz otočkih sela stanovništvo se preseljava u otočke gradove. Takva je migracija, međutim, neznatna, budući da su otočki gradovi malo atraktivni (nemaju industrije). U zaleđu se stanovništvo također preseljava iz lokalnih agrarnih okolica u lokalna urbana središta (Knin, Sinj, Trebinje itd.). Ali u zaleđu postoje i dvije snažne tačke za koncentraciju stanovništva s mnogo većih prostora — Mostar i Titograd. Mostar je privlačna tačka za cijelu Hercegovinu i dio Bosne, a Titograd za cijelu Crnu Goru. Duž samog primorskog pojasa ima zona iz kojih se stanovništvo također odseljava a da se u njih uopće ne doseljava. Ono se zapravo koncentrirano u Pulu, Rijeku, Zadar, Šibenik, Split i Dubrovnik, a samo donekle i u Koper, Izolu, Piran, Rovinj, Poreč, Opatiju, Senj, Makarsku, Ploče, Metković, Hercegnovi, Tivat, Kotor, Bar i Ulcinj. Migracija s otoka i iz primorja u zaleđe gotovo i ne postoji. Migracija iz primorja na otoke također je vrlo neznatna. Migracija iz zaleđa na otoke postoji u vrlo neznatnom obimu.²⁴

²³ U razdoblju 1953-61. iz SR Hrvatske emigriralo je oko 18.000 lica godišnje. Može se sa sigurnošću tvrditi, da je barem jedna trećina otpadala na jadransko područje. Prije su se iseljavale »glave porodica«, da bi se pod starost vraćale. Sada idu i cijele obitelji. Privremeno iseljavanje usmjerilo se danas na zapadnoevropske zemlje. Nakon dužeg ili kraćeg vremena radna snaga se vraća kući.

²⁴ U prošlim je stoljećima pred turskom invazijom kopneno stanovništvo masovno bježalo na otoke, a stanovništvo iz zaleđa u primorje. Danas se iz zaleđa na otoke doseljavaju pojedinci i vrše »tihu kolonizaciju«, budući da je otočko stanovništvo sve starije i sve više otočkih gospodarstava nema radnih ruku ni nasljednika. Stoga težaci iz zaleđa postaju na otocima domazeti, ili jeftino nabave kuću i imanje (Pelješac).

U gradskim naseljima jadranskog područja živjelo je: 1953. g. 403.143 ili 28,3% stanovnika, a 1961. g. 529.654 ili 34,0% stanovnika. Koeficijent urbanizacije porastao je u ovom razdoblju za 5,7%, a u gradovima se stanovništvo povećalo za 126.509 ili za 31,4%. Od ukupnog povećanja stanovništva u razdoblju od 1953—1961. na povećanje gradskog stanovništva otpada 89,1%. U selima se stanovništvo povećalo za svega 6.065 ili za 0,6%. Budući da jadransko područje ima 3.688 seoskih naselja, proizlazi da se svako seosko naselje prosječno povećalo za 16 stanovnika. Ovaj podatak upućuje na zaključak **da broj seoskog stanovništva na jadranskom području apsolutno stagnira, a relativno naglo opada.**

Porast stanovništva u velikim, srednjim i malim gradovima na jadranskom području u razdoblju 1953-1961

Najmanje relativno povećanje stanovništva pokazuju gradska naselja od 2—3.000 stanovnika. U stvari nekoliko većih gradova apsorbiralo je golemu većinu ukupnog priraštaja stanovništva na jadranskom području u razdoblju od 1953. do 1961. Sedam većih gradova imalo je 1961. g. 97.339 stanovnika više nego 1953., a povećanje je u svakom od njih iznosilo: Rijeka 25.011, Split 23.767, Titograd 13.547, Mostar 9.83, Zadar 8.986, Pula 8.324, Šibenik 8.324.

Proizlazi da je ovih sedam gradova apsorbiralo 73,4% ukupnog priraštaja. Sva ostala gradska naselja apsorbirala su 26%, a sela, kako smo vidjeli, samo 0,6%.

Postoje vrlo velike razlike u intenzitetu migracionih tokova između pojedinih užih područja u jadranskoj regiji. O tome svjedoče ovi podaci:

Tabela 3

Kretanje stanovništva 1953—61. na užim područjima u jadranskoj regiji²⁵

Regija	Ukupni priraštaj stanovništva	Prirodni priraštaj stanovništva	Razlika
Slovensko primorje (općine Koper, Izola, Piran)	7.112	3.204	+ 3.904
Istra (bez Pazina i Buzeta)	8.146	11.165	— 3.019
Hrvatsko primorje (kot. Rijeka bez općina Delnice i Čabar)	34.496	11.896	+22.590
Dalmacija	42.026	87.288	—45.262
Hercegovina (jadranski dio)	14.582	29.960	—15.378
Crna Gora (jadranski dio)	23.991	23.176	+ 815

Kako vidimo, imigraciona žarišta su Rijeka i Slovensko primorje, a emigraciona Istra, Dalmacija i Hercegovina. Crna Gora pokazuje pozitivan migracioni predznak, ali bi i ona bila emigraciono žarište da nije rapidnog po-

²⁵ Zanemareni su podaci za općinu Karlobag, a nisu uzimane u obzir ni manje teritorijalne promjene.

rasta stanovništva Titograda. Isto tako, Istra bi imala još veći gubitak stanovništva, da Pula nije značajna tačka koncentracije.

Već smo naprijed naveli da je s cijelog jadranskog područja više odselilo nego doselilo 34.114 stanovnika. Pretpostavimo li da je prirodni priraštaj bio približno jednak i u selu i u gradu (a stvarno je u selu bio veći), dolazimo do zaključka da na selo otpada više od 2/3 prirodnog priraštaja (budući da na selo otpada i više od 2/3 ukupnog stanovništva). To bi značilo da je prirodni priraštaj na selu iznosio barem 111.000 stanovnika. Stvarni je priraštaj iznosio svega 6.000. Dakle, **u osam godina seoska naselja na jadranskom području napustilo je najmanje 104.000 stanovnika ili više od 10% sadašnjih stanovnika u tim naseljima.** Godišnje je odlazilo više od 13.000 stanovnika ili iz svakog seoskog naselja otprilike četiri stanovnika.

Osim migriranja stanovništva u smislu trajnog preseljenja iz jednog naselja u drugo, zanimljivo je uočiti i migriranje radne snage: dnevno, tjedno, mjesečno, sezonsko, višegodišnje. Svi su ovi oblici migriranja dosta intenzivni na jadranskom području.

Kao indikator obima dnevnih migracija radne snage donekle može poslužiti i stalna nastanjenost nepoljoprivrednog stanovništva u seoskim naseljima. Koliko pak nepoljoprivrednog stanovništva živi u naseljima, koja nemaju gradska obilježja, odnosno nemaju ih u dovoljnoj mjeri, možemo približno utvrditi upoređenjem seoskog i poljoprivrednog stanovništva. 1961. na jadranskom je području bilo 1,029.130 seoskih stanovnika. Naime, to su stanovnici koji žive u negradskim naseljima. Poljoprivrednih je stanovnika bilo 533.699. Proizlazi da bi nepoljoprivrednog stanovništva u ovakvim naseljima bilo 475.431 ili 46,2%. Ali moramo voditi računa i o tome da sve poljoprivredno stanovništvo ne živi u selima. Njega ima manje ili više i u gradovima, pa i u onima najvećima, koji su u prošlosti bili poznati kao težački gradovi (Split, Šibenik, Zadar — pedgrađe Arbañasi). Pretpostavimo stoga da u gradovima živi 10% ukupnog poljoprivrednog stanovništva. U tom slučaju i unutar samog seoskog stanovništva nepoljoprivrednici čine oko polovine. Prema tome, moglo bi se zaključiti **da otprilike polovina stanovništva u seoskim naseljima na jadranskom području ne pripada više poljoprivrednom stanovništvu, odnosno ne obavlja svoje osnovno zanimanje u poljoprivredi niti u njoj stječe primarni dohodak.** Međutim, pogrešno bi bilo misliti da sve ovo nepoljoprivredno stanovništvo koje živi u seoskim naseljima ide na posao u grad, budući da i najmanje selo u pravilu ima neku nepoljoprivrednu instituciju ili izvor dohotka, odnosno ima nepoljoprivredna radna mjesta. Tu su prije svega osnovne javne službe (prosvjeta, zdravstvo, pošta) i posvuda locirane javne djelatnosti (trgovina, služba održavanja puteva, služba zaštite šuma i sl.). Nije neoprezno, ako se procijeni da već danas 7—8% seoske populacije na jadranskom području čine pripadnici tzv. intelektualnih zvanja i članovi njihovih porodica. Na selima se razvila i tzv. prateća, doradna, pomoćna industrija, odnosno sitna privreda. Zbog svega toga, treba računati da je barem polovica nepoljoprivrednog stanovništva u selima i vezana uz nepoljoprivredna zanimanja u njima, odnosno da ne odlazi u obližnji urbani centar na posao. Najmanje 250.000 takvih stanovnika, međutim, veže svoju egzistenciju uz svakodnevno obavljanje posla u gradovima. Ako uzmemo u obzir omjer između aktivnog i ostalog stanovništva na ovom području, dolazimo do podatka da otprilike **70.000 ljudi putuje u gradske i industrijske centre, kako**

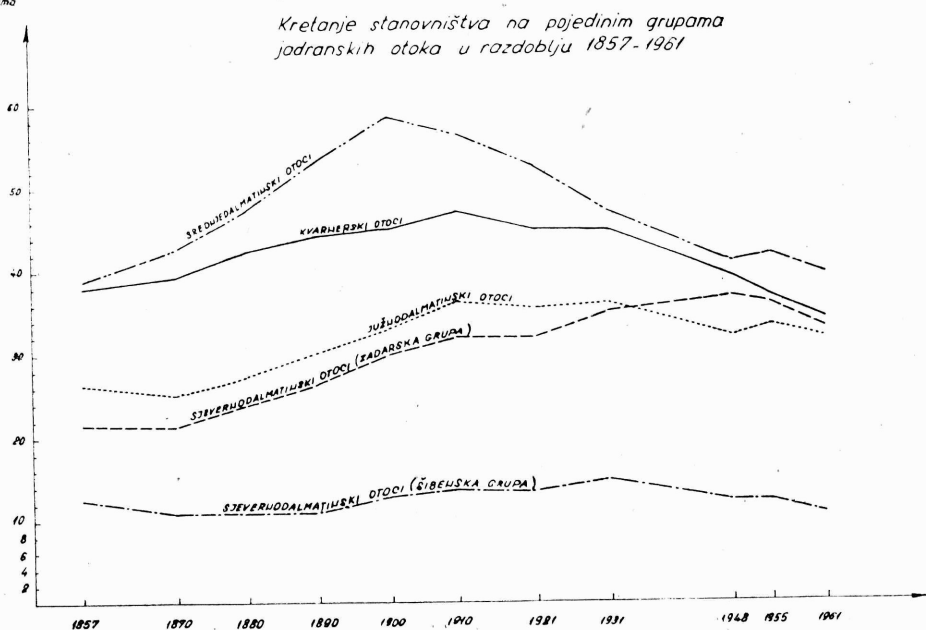
bi stigli na svoje radno mjesto.²⁶ Na obim sezonske migracije ukazuje podatak, što ga je pružio popis poljoprivrede, da se oko 55.000 lica s poljoprivrednih gospodarstava povremeno zapošljava.

Stupanj deagrarijacije jadranskih ruralnih i polururalnih naselja ilustriraju još i ove usporedbe: u gradskim centrima živjelo je 1961. kao što smo vidjeli, 34% stanovništva, dok je sav svoj dohodak stjecalo izvan poljoprivrede 42,6%. Ako i zanemarimo činjenicu, da nekoliko postotaka poljoprivrednog, a pogotovo mješovitog stanovništva živi u gradovima uočavamo da najmanje 6,6% »čistog« nepoljoprivrednog stanovništva živi izvan »čistih« gradskih naselja. I obratno: u ruralnim i poluurbanim naseljima živi 66% sveg stanovništva, a poljoprivrednog ima samo 35,6%, iz čega slijedi zaključak da 30,4% ukupnog stanovništva živi u ovim naseljima kao nepoljoprivredno.

DEPOPULACIONI PROCESI NA JADRANSKIM OTOCIMA

Kretanje stanovništva na jadranskim otocima u posljednjih stotinjak godina vrlo je ilustrativan primjer za međuzavisnost socijalne mobilnosti i agrarne produkcije u uvjetima kada je ta produkcija bila i ostaje dominantna grana privređivanja.

U milijadama
24

Jadranski su otoci već dugo ono područje naše zemlje koje proživljava depopulacione procese, a da se još uvijek ne zna do koje će tačke ti procesi stići i koje

²⁶ Ovaj podatak ipak ima samo vrlo grubu aproksimativnu vrijednost. Pri njegovu izračunavanju služili smo se omjerom aktivnog i ukupnog stanovništva izvan poljoprivrede, koji je na jadranskom području 30:70%. Jadransko je područje 1962. imalo cca 333.000 radnih mjesta. Gradsko stanovništvo bi trebalo apsorbirati oko 180.000, a seosko oko 153.000. Ako i ovim putem pođemo u proračunavanju, proizlazi da ono najmanje 70.000 tih mjesta obavlja u tamošnjih 48 gradova.

su pretpostavke da se oni eventualno zaustave. Budući da otoci ostaju značajni specifični dio nacionalnog teritorija, uz kojeg su vezana i specifična prirodna i društvena bogatstva, specifični privredni resursi, proučavanje socijalno-demografskih kretanja među otočkim stanovništvom svakako je neophodno i neodložno. U nas se već dugo zna za »otočki problem«, ali je do danas izostala značajnija planska intervencija cijele društvene zajednice u cilju njegova otklanjanja ili barem ublažavanja. S obzirom da je otočko stanovništvo i danas pretežno vezano za poljoprivredu, a manji značaj imaju još i turizam i ribarstvo, ispravno sagledavanje populacionih kretanja moguće je samo na podlozi agrarno-ekonomskih kretanja kao njihovog još uvijek osnovnog movensa.

Uostalom, demografski razvoj najbolje će ilustrirati podaci o kretanju otočkog stanovništva u više nego stoljetnom razdoblju.²⁷

Tabela 4

Stanovništvo jadranskih otoka 1857—1961:

Godina popisa	Broj stanovnika	% promjene u međupopisnom intervalu
1857.	138.222	—
1870.	140.618	+ 1,73
1880.	152.770	+ 8,69
1890.	166.319	+ 8,87
1900.	180.363	+ 8,44
1910.	186.371	+ 3,33
1921.	180.008	— 3,41
1931.	179.173	— 0,46
1948.	162.605	— 9,25
1953.	161.203	— 0,86
1961.	150.382	— 6,71

Od 1857. do 1910. dakle za 53 godine, na otocima se stanovništvo povećalo za 48.149 ili za 34,80%. Od 1910. do 1961. dakle za 51 godinu, na otocima se stanovništvo smanjilo za 35.989 ili za 19,30%. Prvo bismo razdoblje mogli nazvati razdobljem »demografske eksplozije« na otocima, a drugo razdobljem »demografske regresije«. Za 104 godine stanovništvo se povećalo za svega 12.160 ili za 8,80%. No u stvari je došlo do velikog »gubitka« stanovništva, kada se uzme u obzir i prirodni priraštaj.

Prvi uzrok depopulacije otoka nalazi se u **opadanju produkcije onih grana poljoprivredne proizvodnje na kojima su otoci u drugoj polovici prošlog stoljeća, a i ranije gradili svoj prosperitet.** Najznačajnija je kriza u vinogradarstvu koja se svom silinom ispoljila koncem prošlog i početkom ovog stoljeća, da bi tinjala, i usprkos regeneraciji vinograda, sve do danas.

U doba kada je došlo do opće krize agrarno-pomorskog života na našim otocima krenule su mase ljudi, uglavnom muškaraca, na američke kontinente i u druga područja svijeta. To je izazvalo dvije daljnje demografske posljedice: suficit žena, koji je do danas ostao obilježjem naših otoka, i opadanje nataliteta, koji je sada na otocima vrlo nizak.

U kasnijem je razdoblju emigracija opala, ali je i u vremenu između dva svjetska rata bila znatna. Ona se čak i poslije oslobođenja zadržala, iako je danas uglavnom pojedinačna a ne više masovna. Umjesto emigriranja došlo je do ma-

²⁷ Ova je tabela preuzeta iz rada: **Jadranski otoci, građa o problemima zaostajanja i putovima razvoja**, svezak 1, izdanje Ekonomskog instituta Hrvatske, Zagreb 1963. Autor poglavlja o stanovništvu u tom radu je dr Ivan Klauzer.

sovnog odlaska vitalnog stanovništva u primorske industrijske, pomorske i kulturne centre, a u nešto manjoj mjeri i u urbana naselja u unutrašnjosti naše zemlje.

Iako i danas poljoprivreda predstavlja dominantnu granu privrede na jadranskim otocima, teškoće u njoj nisu više primarni razlog odseljavanja i depopulacije. Posrijedi su zapravo kompleksni socijalno-ekonomski razlozi, koji se prvenstveno zasnivaju na tome, da otoci nemaju značajnije industrije ni povoljnih uvjeta za nju, niti imaju većih urbanih središta, a velika je vjerojatnost da se takvi veći centri neće na njima ni razviti. Nadalje, otoci se nalaze u saobraćajnoj izolaciji, zbog čega pored ostalog imaju i velike teškoće za dnevni plasman svojih agrarnih proizvoda na kopno, odnosno za nabavku tih proizvoda s kopna. Na njima se osjećaju i teškoće u pružanju komunalnih, kulturnih i društvenih usluga, koje predstavljaju neophodnu tekovinu suvremenog, civilizacijskog života (oskudica pitke vode i energetske izvora, teškoće brzog osiguranja PTT usluga, pomanjkanje saobraćaja, odnosno cesta unutar otoka i sl.). Otočka su naselja uglavnom mala — svega sedam naselja ima više od 2.000 stanovnika, pa i to onemogućava adekvatnu prostornu organizaciju socijalnog života. I faktor tradicije, odnosno tekovina prošlosti, igra svoju ulogu. Otočko stanovništvo nije nikada živjelo u žestokoj bijedi, kakvu je npr. osjećao seljak na kraškim prostorima na našem kopnu, ali ono nikada nije bilo ni u uvjetima preobilja i spokojnog blagostanja. Osim toga, živjelo je u relativno mirnijim (tj. mirnodopskim) prilikama, od rana upućeno na more i na trgovačku pokretljivost morem, izloženo utjecajima razvijenijih kultura. Sve je to kod otočana formiralo aspiracije za kulturnim i društvenim napretkom, koji se, međutim, na otocima pri dosadašnjim uvjetima mogao vrlo djelomično ostvarivati.

Kao primjer otoka koji »odumire« može se uzeti Krk, najveći jadranski otok. Starosna struktura stanovništva na otoku Krku 1961. g. bila je slijedeća:

do 15 god.	22,1	40—44 god.	3,7
15—19 „	5,6	45—49 „	3,7
20—24 „	6,2	50—54 „	8,6
25—29 „	5,6	55—59 „	6,7
30—34 „	5,0	60 i više	23,7
35—39 „	5,8		

Dakle, na Krku omjer stanovništva mlađeg od 15 godina i stanovništva koje ima 60 i više godina nije niti 1:1, dok je u našim uvjetima normalan omjer 2:1. Ovakva je struktura posljedica toga da je na Krku već 30 godina mortalitet veći od nataliteta.

Danas se na otocima smanjuje, i to brzo, i sadašnji broj od 150.000 stanovnika. Naš zadatak nije da ovdje pokušavamo formulirati moguće pretpostavke za saniranje populacionih procesa na otocima, tim više što se i ne osjećamo sposobni za to. No neka nam bude dozvoljeno izraziti vlastitu uvjerenost u kompleksni učinak: 1. maksimalnog razvoja turizma na otocima (danas na otoke otpada oko 25% turističkog prometa na Jadranu), 2. bržeg i obimnijeg razvoja specifičnih industrija vezanih za eksploataciju morskih bogatstava i preradu produkata otočke poljoprivrede i 3. društvene intervencije u otočku poljoprivredu u cilju njenog obnavljanja, područstvljenja, intenziviranja, modernizacije i specijalizacije, a i u cilju njenog vezanja za potrebe turizma. Čini se da čak ni potreba »terasiranja« zemljišta na otocima nije definitivno iščezla.

SOCIJALNO-DEMOGRAFSKA KRETANJA U ZALEĐU

Kopneni dio jadranskog područja od početka poznate historije oštro se dijelio na uski primorski pojas i prostranije zaleđe. A kada naglašavamo odjeljenost, ne mislimo na geografsko-reljefnu nego na onu u organizaciji socijalnog života. Razlike u reljefu i klimi bile su tek prirodna podloga diferencijacije socijalnih i ekonomskih oblika života. Na prostoru s kojeg se »vidi« more i koji se ponegdje sužava na stotinjak metara još su se u antici razvili veliki i prosperitetni gradovi s pitomom agrarnom okolicom i merkantilnom povezanošću s cijelom ekumenom. U neposrednom se zaleđu odvijao siromašni život, oslonjen na sitno nomadsko i polunomadsko stočarenje, s karakterističnom sezonskom pokretljivošću u vezi s »izdigom« stoke na planine i »stjerivanjem« na zimovanja. Iz zaleđa su uvijek pritjecale migracione mase, ono je oduvijek bilo rezervoar vitalnog stanovništva, a iz zaleđa su dolazili i zavojevači. Duž karavanskih puteva, kojima su iz »gornjačkih« krajeva, s prostora dinarskog planinskog masiva pristizali stoka i drvo nastajali su i nestajali gradovi-utvrde i trgovišta. Ni u najnovije vrijeme relacije se u osnovi nisu izmijenile: u zaleđu postoji velika populacija u odnosu na oskudne privredne mogućnosti i kapacitete i iz njega migracioni tokovi snažno pritišću na primorski pojas, gdje su koncentrirane industrijske i pomorske, socijalne i kulturne djelatnosti, a gdje se intenzivno razvija i masovni turizam.

Zaleđe je oduvijek u izvjesnom smislu igralo ulogu »agrarnog privjeska«, pa će tu ulogu po svoj prilici zadržati i u budućnosti. Jer, prirodni uvjeti za obilnu poljoprivrednu produkciju nisu toliko nepovoljni. Na kraškim poljima u unutrašnjosti jadranskog područja nalazi se više od 50.000 ha vrlo plodne zemlje. Zbog neuređenog režima voda veliki se kompleksi te zemlje ne koriste, a opet bez navodnjavanja plodnost zemlje ne koristi se ni sa 10—20%. No život je vrlo otežan na onim prostranstvima u zaleđu gdje prestaju rubovi kraških polja, na kojima su se jedino razvila velika sela i svi urbani centri. Na ostalom kamenitom reljefu Istre, Dalmatinske zagore i Hercegovine u prošlosti je najjači oslonac za egzistenciju bio uzgoj ovaca i koza, a i goveda buše. Čovjek je kroz hiljade godina priveo obradi sve pogodne površine na kamenjaru i uzgajao žitarice, povrće i vinograde. Danas se takve »krčevine« zapuštaju, jer opada i gustoća naseljenosti na »pustim krajinama«.

U zaleđu demografska kretanja i danas snažno indiciraju socijalno-ekonomsku zaostalost: visok natalitet, velik broj članova domaćinstva, visok prirodni priraštaj. Mortalitet je relativno nizak, što nije rezultat visokog nivoa zdravstvene zaštite i higijene, niti dobre ishrane, već prvenstveno »radnog života na čistom zraku«, a u uvjetima znatne socijalne izoliranosti populacije (dugovječnosti gorštačkog stanovništva medicina se i danas divi).

U 856 naselja u zaleđu (od čega je 10 gradskih) živjelo je

- 1953. g. 481.088 stanovnika
- 1961. g. 530.378 stanovnika.

Stanovništvo se u osam godina povećalo za 49.378 lica, ali se samo u općinama Mostar i Titograd povećalo za 30.661 ili za 62,1%. U gradskim naseljima u zaleđu živjelo je 1953. g. 64.867 ili 13,5%, a 1961. g. 92.920 ili 17,5%. Broj stanovnika u gradovima povećao se, dakle, za 28.053. To znači da su od ukupnog povećanja stanovništva gradovi apsorbirali 56,8%. Mostar i Titograd povećali su se za 22.930, pa na njih otpada 46,4% ukupnog, a 81,7% povećanja u gradovima.

Prirodni priraštaj stanovništva u zaleđu od 1953. do 1961. iznosio je oko 75.500. Proizlazi da se iz zaleđa odselilo oko 26.000 stanovnika više nego se

doselilo. Odseljavanje je ipak bilo znatno manje od prirodnog priraštaja, pa su se uslijed toga gradovi povećali za 43,4%, a sela za 5,1% stanovnika. Ako se proračuna proporcionalan prirodni priraštaj u selima u odnosu na gradove (iako je priraštaj u selima relativno mnogo veći), dolazi se do podatka **da se iz sela odselilo oko 43.000 stanovnika.**

Zaleđe je 1961. imalo 287.703 poljoprivrednih stanovnika, tako da je učešće tog stanovništva u ukupnom iznosilo 54,2%, a u ukupnom seoskom stanovništvu 65,8%. Pretpostavimo li da sve poljoprivredno stanovništvo živi u selima (a u stvari dio živi i u gradovima), dolazimo do zaključka **da i u zagorskim selima barem 36% stanovnika ne pripada više, po svom osnovnom zanimanju i osnovnom izvoru stjecanja dohotka, poljoprivrednom stanovništvu.**

Visoki prirodni priraštaj u uvjetima kada je velika većina stanovništva još vezana uz poljoprivredu kao osnovni izvor egzistencije, a ona daje vrlo nisku produkciju, nužno stvara od ovog područja emigraciono žarište. Društveno-kulturni progres sa svoje strane jača tendencije socijalne mobilnosti omladine, pa i to upućuje na zaključak da će i u jadranskom zaleđu ubrzo doći do depopulacionih procesa.

Te bi procese mogao preduhitriti jedino ubrzani privredni razvoj. Za podizanje industrije, osim donekle u dolini Neretve, na ovom području nema povoljnijih uvjeta. Saobraćajne su prilike također nepovoljne. Turizam se može razvijati samo u nekim atraktivnijim zonama (lovni turizam na Neretvi, izleti turista iz primorja, Mostar). **Moderna, visokorentabilna poljoprivreda na kraškim poljima, za koju inače postoji »suficit prirode«, i s njom vezana prerađivačka industrija, ostaju prva šansa cijelog zaleđa.** To, međutim, prije svega pretpostavlja uređenje režima voda, velike meliorativne pothvate i izgradnju modernih natapnih sistema. Tek bi se tada na poljima moglo razviti intenzivno povrtlarstvo, vinogradarstvo, plantažno voćarstvo i štalsko stočarstvo.

No i na čisto kraškim terenima ima uvjeta za suho voćarstvo, uzgoj aromatičnog bilja, farmerski i kooperativni uzgoj sitne stoke, uzgoj peradi i pčela. Naoko besperspektivni zagorski prostori, »puste krajine« mogle bi postati u izvjesnoj mjeri i prava »pozadinska baza« za pružanje specifičnih usluga, izradu suvenira i isporuku raznih proizvoda turističkoj privredi u primorskom pojasu. Istina, mnoga su kraška sela osuđena na postepeno »odumiranje«, jer se neće moći vezati za nijednu djelatnost, koja bi nudila dovoljan civilizacijski progres i adekvatno povećanje životnog standarda. Ona će se »isprazniti«, kada se ni jedan pripadnik novih naraštaja neće miriti sa, ostajanjem u više nego skromnim životnim prilikama, što ih omogućava motičarska poljoprivreda.

SUMMARY

INTERDEPENDENCE BETWEEN AGRICULTURAL PRODUCTION AND SOCIAL MOBILITY IN THE ADRIATIC REGION OF YUGOSLAVIA

The rapid development of tourism in the Adriatic region of Yugoslavia brings about, inter alia, considerable sociodemographic changes and causes before all the transfer of population from agricultural to other activities. Taking into account the economical possibilities brought about by tourism, as well as plans for the development of shipbuilding, aluminium and other industries, the author of this article

undertook an analysis of influences of such changes on agricultural production and social structure of population.

At the beginning the Adriatic region was defined. It is a karst region situated between the coast line and Dinar's mountain system. There is not much arable land in it and the climate is rather dry. The relief and the climate of the Region caused a peculiar spatial arrangements of the population and its settlements. From old times the existence of people in this region has been depending on sea and transport between the coast and the inland. Nevertheless up to our century the population depended mostly on work in agriculture, especially on growing grape, olive, vegetable, tobacco and breeding sheep, goats and cattle. Nowadays too, peasants grow cereals quite often, but yields per hectare are very low. The annual deficit of wheat amounts up to 180,000 tons. The author suggests to exclude cereals from agriculture in this region.

Social agricultural enterprises in 1963. owned 23,700 hectares of land or 5,3% of the total hectridge of arable land in this region. The rest of land is being cultivated by private landowners. Their landestates are very small, for instance even 46,8% private landestates in Dalmatia and Hrvatsko Primorje are under 2 hectares. It should be add that every landestate is divided, on the average, on 12,6 plats each covering about 881 m². In such conditions socialistic agricultural enterprises and cooperatives really can not find their account in buying off such small parcels of land scattered about the stony relief. But they will be able to gain qualitative land when drainage works of many karst fields get completed.

The main author's attention is directed to the analysis of agricultural population. He explicates the following data: in 1961. 544,000 persons were engaged in agriculture while the whole population numbered 1.558,000. During the period 1953.—1961. the number of active agricultural population decreased from 315,000 to 257,000. In the commune Rijeka there is even only 1,4% of agricultural population while at the same time in the hinterland this percentage rise up to 70. On the Adriatic islands there is about 55% of agricultural population on the average.

As a matter of fact 33,4% of the total population in Adriatic region earns their living in agriculture, 24% only in agriculture and 42,6% only in nonagricultural activities. Today 26,9% of labour power in agriculture is employed in industry, tourism and other nonfarm activities. In other words nonagriculturists (industrial and other workers, clerks and tradesmen) run 1/4 of the total number of privately owned landestates.

Traditionally the Adriatic region was known as an emigratory region. At the beginning of this century quite a lot of people emigrated to both American continents and to many European countries too. Today these three migratory directions are significant: from the Adriatic region to the inland of Yugoslavia, from villages to towns within the Region itself and to foreign countries. From 1953. till 1961. population of Adriatic towns increased for 21,4% while population of Adriatic villages in the same period recorded the population growth of only 0,6%. As a matter of fact 104,000 persons had left 3,668 villages or 10% of the present number of population in all Adriatic villages. Every day about 70,000 persons travel to work from villages to towns and industrial centers. About 50% of present rural inhabitants are not engaged in agriculture any more.

Particularly interesting are the demographic processes on Adriatic islands. They had in 1961. only 8,8% more population then in 1857. Today on the largest Adriatic island Krk there is 24% persons in the age over 60. As the main reason for depopulation tendencies on Adriatic islands, the author pointed out the agrarian crises which has started in 1910. At the end the author proposes some measures for the betterment and improvement of the situation on Adriatic islands.

РЕЗЮМЕ

ЗАВИСИМОСТЬ МЕЖДУ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ПРОИЗВОДСТВОМ И СОЦИАЛЬНОЙ ПОДВИЖНОСТЬЮ В ОБЛАСТИ АДРИАТИЧЕСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ

На югославском побережье Адриатического моря быстро развивается туризм, что несёт с собой большие социально-демографические изменения, которые, прежде всего, заключается в переходе населения из сельского хозяйства в дру-

гие сферы производства. Имея в виду все возможности, которые даёт хорошо развитый туризм, а также и планы, на основании которых вдоль берега Адриатического моря должна ещё гораздо больше развиваться судостроительная промышленность, промышленность алюминия и другие, автор в своей статье анализирует отражение всех этих изменений на сельскохозяйственном производстве и в социальной структуре населения.

В самом начале определяется область адриатического побережья: она находится между морем и хребтом Динарских гор - карстовая почва, плодородной земли мало, а климат сухой. Рельеф и климат обусловили некоторые особенности в размещении населённых пунктов и населения. Жизнь населения с давних пор зависит от моря и от связей с остальными частями Югославии. Но всё-таки, до настоящего столетия население зависело главным образом от местного сельского хозяйства, а в частности от виноградарства, от разведения маслин, от огородничества, от табаководства и скотоводства. В этой области и в настоящие дни сеют хлеб, но урожаем плохой. Годичный дефицит пшеницы составляет около 180.000 тонн. Автор рекомендует в этой области не сеять хлеб.

1963 года в общественном секторе было в этой области 23.700 гектаров, или 5,3% поддающейся обработке земли. Всю остальную землю обрабатывают единоличники - их имения очень небольшие. Даже 46,8% единоличных хозяйств в Далмации и в Хорватском приморье имеют меньше 2 гектаров земли. Каждое единоличное хозяйство в среднем имеет 12,6 участки, 881 м² земли каждый. В таких условиях общественному сектору просто не выгодно покупать такие небольшие, в каменистом рельефе разбросанные участки. Общественный сектор получит хорошего качества землю, когда закончатся мелиорационные работы на карстовых полях.

Главное внимание автор уделяет анализу сельскохозяйственного населения. Он приводит следующие данные: из 1,558.000 человек, сколько всего было населения в этой области в 1961 году, сельским хозяйством занимались 554.000 или 35,6%. Число активно участвующих в сельскохозяйственном производстве уменьшилось с 1953. г. по 1961 г. с 315.000 на 257.000. В общине Рибеки всего лишь 1,4% сельскохозяйственного населения, но зато в местности, лежащей позади самого берега, сельским хозяйством занимается и 70% населения. На островах Адриатического моря сельским хозяйством занимается приблизительно 55% населения.

В самом деле 33,4% всего населения в области адриатического побережья получают свои доходы в сельском хозяйстве и вне его, 24% получают свои доходы только в сельском хозяйстве, а 42,6% получают свои доходы только вне сельского хозяйства. 26,9% рабочей силы из крестьянских домашних хозяйств трудоустроены в промышленности, в туризме, или же в других сферах производства. Одной четвертью числа всех единоличных хозяйств правяют неземледельцы (рабочие, служащие, ремесленники).

Область нашего адриатического побережья имеет уже свою эмиграционную традицию. В начале этого столетия много людей уехало в Америку (северную и южную) и в разные европейские страны. Главные направления миграций в настоящие дни: переселение из этой области в другие области в Югославии, переселение из сёл в города и уезд в иностранство. С 1953 г. по 1961 г. население городов в этой области увеличилось на 31,4%, а сёл только на 6%. В течение 8 лет из 3.688 сёл выселились 104.000 человек, а это свыше 10% всего числа их теперешнего населения. Ежедневно 70.000 человек едут на работу из деревень в города. Можно сказать, что 50% жителей, живущих в деревнях, не занимаются больше сельским хозяйством.

Особенно интересны демографические процессы на островах. На этих островах в 1961 г. было всего 8,8% жителей больше, чем в 1857 году. На нашем самом большом острове Крке теперь 24% жителей превышает 60 лет старости. Главной причиной такой депопуляции надо считать аграрный кризис, начавшийся 1910 года. Автор предлагает некоторые мероприятия для изменения такого положения.

Что касается полосы области адриатического побережья, которая тянется немножко дальше от моря, тут положение как раз обратное: высокая рождаемость, низкая смертность, большие и бедные семьи. Но в последнее время и в этой полосе можно заметить быструю деаграризацию и депопуляцию.